

Zeitschrift:	Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber:	Societad Retorumantscha
Band:	8 (1893)
Artikel:	Romontsch u Tudesc : (Referat tenius 1893 duront la fiera de Matg a Cuera)
Autor:	Muoth
DOI:	https://doi.org/10.5169/seals-179794

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

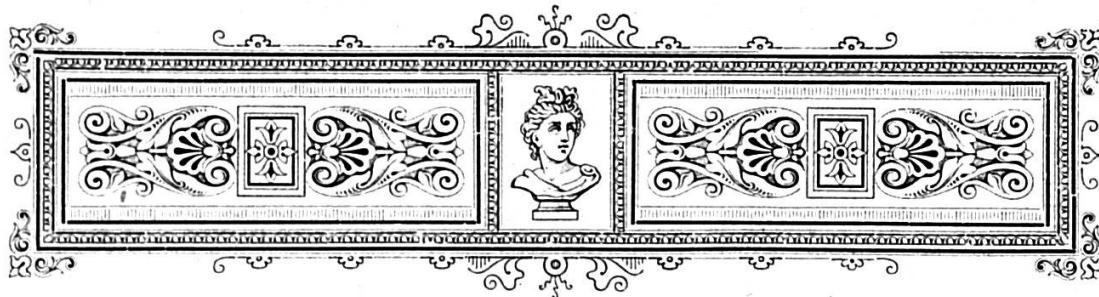
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 11.08.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Romontsch u Tudesc.

(Referat tenius 1893 duront la fiera de Matg
a Cuera.)

Danovamein vegn puspei ventilau la questiu de Romontsch u Tudesc, q. e. en verdat la domonda, tgei ils nativs Romontschs deigien pigliar a meuns cun lur lungatg malern. Quei ei bein ina curiosa occupaziun ed a prima vista de comparer cun in cass supponiu, nua ch'in individuum seu seoccupass cun il studi, tgei el deigi pigliar a meuns cun siu nas, cun siu pei, sia comba sènistra etc.

Mo considerau pli da tier, selai ei bein discutar sur de quest object de Romontsch u Tudesc.

Igl intent della sequenta dissertaziun ei de traclar questa veglia questiu culturala dil Grischun empau en detagl e da differents pugns de vista anora, per sche posseivel vegnir en quest rapport pli el clar.

Per questa fin stovein nus, non volent far ils giudicis *temeraris ed ortgs* din *razionalismus antiquau*, considerar nossa caussa primo historicamein e pér sin fundament historic allura consultar las teorias modernas e la vera prattica, nunder resulteschan treis parts principalas de nossa dissertaziun: *ina part historica, ina teoretica ed ina prattica.*

I. Part historica.

1. Origin dils lungatgs moderns.

La definitiva *svilupaziun* dils *lungatgs moderns* entscheiva pér suenter l'invasiun gieneralia dils pievls barbars en las provinzias digl Imperi roman occidental, pia circa cun anno 400 dell'èra christiana.

L'invasiun barbaresea ha cheu buca mo sfraccau la pussonza politica dils Romans, onz aunc tuttafatg sgurdinau la veglia cultura.

Sin las ruinas de questa ein allura surgì *novs* stadis, *novs* pievels, *novas* naziuns, insumma ina *nova* sozietat cun ina civilisaziun, per part tuttafatg differenta dell'*antica*.

Mo sco ils *Christians* havevan midau ils tempels dils Deus pageuns en baselgias, han èra ils retgs e ducas barbars priu lur residenzas en ils palazs ed en las villas dils imperaturs e signurs romans; e sco ils *novs* palazs, ils novs sanctuaris vegnevan da quei temps construì ord la crappa e statuas, che derivavan dallas ruinas sballunadas dils *vegl* palazs e tempels, ed ornai cun columnas e cornischs de tals; aschi ei èra la nova sozietat e la nova civilisaziun composta, mischedada, fabricada ord ruinas e fragments della civilisaziun de *Roma antica*.

La ruina digl imperi e della sozietat latina ha èra caschunau la decadenza e finalmein la mort dil *latin* de scartira classic.

La baselgia romana ha bein aunc in temps emprovau, de mantener quel en vita; mo visavi all'indifferenza della nova classa dominonta giermana a rapport della scienzia e della veglia litteratura, e particularmein muort la passivitat ed indolenza della deprimida e depravada populaziun romana — ein tuts sforzs da quellas varts stai *addumbatten*.

Tochen igl VIII. e IXavel secul haveva la baselgia conservau la perschuasiun, ch' il *latin de scartira* selaschi mantener ni propagar sco lungatg *vivent*. Pér da gliez temps ha èra il clerus finalmein stoviu seperschuader, ch' il latin vegl seigi morts, e las sinodas han perquei decretau, ch' ils plevons dueigien buca pli perdegar al pievel per latin, biaronz translatar lur priedis latins en la **lingua romana rustica**, q. e. il lungatg dils purs, ni tenor basegns **en la lingua diotisca** (diutisc, nunder deutsch, tudesc e tedesco derivan, vul dir *lungatg dil pievel*, l. popular).

Per nies territori ei quei conclus vegnius prius l' emprema gada anno 853 sin la sinoda de Mainz dirigida dagl arzuestg de Mainz, Rhabanus Maurus, ch' era sez in grond autur latin.

Quest Datum ei perquei d' importanza, essent ch' el normescha la *viulta* dil temps e l'*entschatta* d' ina svilupaziun litterara per ils *dialects vulgars, instradada tras il clerus*, la soletta pussonza scientifica e litterara da gliez temps.

Da quei temps existeva pia en igl occident dell' Europa negin lungatg de scartira vivent ni silmeins gieneralmein capeivel pli.

Tut che plidava e conversava en siu dialect.

Per la scartira funzionava il latin: la scola fuva latina, la scienza scriveva latin, il stadi redigieva sias leschas, ses decreti, ses protocolls, ses documents per latin, mo quei latin fuva in lungatg *miert.* —

Ed enteifer ils dialects de *conversazium* dils pievels da lezzas uras, tgei confusiu!

1. **Latin vulgar**, q. v. dir dialects latins cun restanzas dils dialects appartenents pli baul als pievels suttomess e romanisai tras ils Romans, cun restanzas de divers lungatgs sco: *tuscan, breton, celt, ibèr, ligur, illyric, grec, lusitan, gierman* etc.

2. **Gierman vulgar**, q. e. dialects *frances, gots, langobards, suevs, bavarès, turingès* etc. etc.

3. Finalmein eunc dialects *slavs e mongols* sils consins.

Quella entira confusiu senza *tgiamun*, senza direcziun, senza lungatg de scartira, senza i: plaid scret renconoschiu, senza scribents, in chaos negliu cultivau, pertut spargliau, spattatschau, separau, spuentau.

E consideresch' ins eune la maniera, co ils *pievels giermans* fuvan suenter lur invasiun vegni collocai e domiciliai, sche se presenta il chaos aunc pli gronds.

Ina part dils Giermans, p. e. ils Francs, ils Visigots, ils Burgundions fuvan secasai en la Gallia en consequenza d' in tractat cun igl imperatur.

Els havevan partiù pacificamein culs proprietaris romans il funds e la glieut, q. e. ils servs, che luvravan ils funds dils signurs romans.

Ina autra part, p. e. ils Alamans, Suevs e Bavarès havevan encunteromi conquistau lur provinzias cullas armas, sepatronau de tut e *scatschau* ni *suttamess* il *liber* possessur roman; mo cheutras acquistau ensemblamein cul terratsch las *roschas* de servs

e *colons latins*, che havevan tochen lu cultivau la tiara per lur patruns romans.

Talas contradas contenevan perquei medemamein ina numerusa populaziun *vulgar-latina*. Dapertut existevan pia dalurenneu en las anteriuras provinzias romanas *Giermans* e *Romans* en *ina mistira*.

Sin il spazi din pèr miglias quadratas secattavan, p. e. vitgs ed uecleuns, villas e curts cun diversa populaziun: tscheu in vitg, in uecleun cun *colons giermans*, leu in vitg, ina curt cun colons e servs *latins* — ni, p. e. *odem* il vitg in pèr curts giermanas, *entadem* il medem vitg in pèr cufts cun servs latins, a *miez* il vitg libers Romans e libers Giermans in sper l'auter.

Sils latifundis dil stadi, dils uestgs, dellas claustras e de pus-sents Signurs fuva la populaziun latina restada anavos e formava la pluralitat; solettamein en quellas contradas, nua ch' ils libers *cummins* de naziun giermana fuvan secasai tenor *parentelas* e *tribus*, fuva *questa* populaziun pli spessa, mo tonaton pertut *mistira*.

Ina excepziun fagievan solettamein ils mercaus, aschi lunsch seo tals existevan eunc. — Cheu viveva aunc, occupada cul com-merz e traffic, cul mistregn e l'industria, ina *compacta* populaziun romana libra.

Èra il clerus catholic fuva da lezzas uras quasi exclusivmein de naziun *latina*.

La *consequenza linguistica* de talas relaziuns sozialas ei stada la *fusiun*, la mischeida dils dialects latins e giermans.

E quella mischeida u fusiun s'extenda sin igl *entir territori*, ch' èra avon l'invasiun staus pli ditg sut il domini digl imperi roman, pia *buca mo sin las tiaras*, nua ch' ils *lungatgs numnai neolatins*, seo franzos e italiano etc. vegnan presentamein plidai, onz èra sin l'*entira Tiara-tudestga*, aschi lunsch seo quella appartegn agl affluvi dil *Danubi* (la Donau) e dil *Rein*.

Da cheu deriva, ch' ils *lungatgs neolatins* (franzos, spagnol, portugès, talian, provenzal, rumän e raetoromontsch) contegnan en lur vocabulari bunamein $\frac{1}{3}$ de plaids ed auters elements grammaticals, che derivan dals dialects frances, gots, langobards etc., e da cheu deriva medemamein, ch' il *lungatg tudesc* malgrad sia preten-siun, d' esser in *lungatg indigen* ed absolutamein original e *virginal*, contegn èra varga ina tiarza de plaids ed expressiuns, che derivan *directamein* dal *latin vulgar* e quei remarcablamein giest las pli cumminas ed usitadas expressiuns, seo p. e. *Körper*, *Kopf*, *Auge*,

Nase, Ohr, Arm, Acker, Egge, Pflug, Ziegel, Apfel, Birne, Schrein, Kasten, Kiste, Pferd, Esel, Ente etc. etc. Ils filologs tudeses concedan sezs, che tals plaidz derivien bucca dalla oriunda parentela dils lungatgs indogiermans, mo seigien *directamein* empristai dal latin. Questa mischeida comprova evidentamein, che la populazion agricola latina, q. e. ils servs, fuva restada anavos en la tiara suenter la conquista. Nua leva quella paupra glieut èra pomai se-render? L' emigraziun moderna existeva da lezzas uras buc.

Il lungatg tudentg ni plitost ses *dialects* ein pia èra in *product* della mischeida denter latin e gierman, e veramein seconstitui ein lezs medemamein sco quels dils lungalgs romontschs pér duront ils emprems seculs suenter l' invasiun barbaresca.

La differenza denter ils dialects romontschs u neolatins d' inva-vart ed ils dialects tudeses dall' altra vart ei naschida siu questa maniera:

En la Gallia, l' Italia, la Spagna etc. hau ils Giermans dall' entschatta naven en consequenza dellas *amicablas* relaziuns cun gl' imperi buca suppressiu ni scatschau'la populazion romana *libra*. Quella ha perquei mantenu ina buna porziun de sia influenza, e particularmein il clerus latin ed ils mercaus latins han sin fundament de lur pussonza morala e materiala conservau l' auctoritat della razza latina. Ils Frances, ils Burgundions, ils Gots, ils Longobards etc. havevan gia da seculs enneu surviu a Roma e renconoschevan, senza dubitar e raschunar, la superiuritat dil lungatg, dell' administraziun e della cultura dils Romans. Els fuvan per part gia da liung temps stai domiciliai en provinzias romanias, p. e. ils Gots e Longobards en Pannonia, Dazia e Moesia e fuvan cheu gia miez *romanisai*. Quels pievets possedevan pia gia ina *propensiu*, d' adoptar la civilisaziun romana cun siu lungatg.

Finalmein fuva la mistira de latins e giermans cheu èra pli spessa e pli uliva. En quellas contradas ha pia il latin vulgar acquistau la *preponderonza* e predominau tier la fusiu dils dialects. Ils *dialects fusionai* hau survegniu *la forma, la grammatica* dil *latin vulgar*. —

En las provinzias dil Rein e della Donau, conquistadas cun las armas, ha enconteromi la fusiu giu in caracter *contrari*.

La hostilitat dils Alamans, Suevs e Bavarès visavi als Romans ha impediu quels, de neglighir lur dialects, per admirar ed emprender il latin.

Els respectavan lur lungatg artau e levan quel conservar. Las allegadas provinzias suvan tras continuadas invasiuns hostilas pli devastadas e depopuladas, ils mareaus la gronda part distrui, la populaziun de quels spatatschada. Perquei muncava cheu il *centrum* mercantil ed industrial, che ha tonta influenza sin la svilupaziun dils lungatgs. Muort la depopulaziun dil territori ein las colonias de giermans *cummins* cheu stadas pli grondas e pli spessas.

Muort la conquista violenta ei la populaziun latina libra svanida.

Il clerus latin haveva cheu negina influenza, essent ils Giermans de quests territoris eunc pageuns.

Pia muncavan tuts elements independents e d' influenza, per dar valur e vigur als dialects vulgars dil latin. —

Ils dialects *giermans* havevan cheu la *preponderonza*, ils vitgs e las curts de servs latins, existentes tochen a lur, il commerz e traffic culs pievls romanisai han naturalmein èra cheu caschunau ina fusiu dils dus capolements, mo en questa fusiu ha il caracter gierman, han las fuormas e la grammatica dils Giermans predominau e seaffiu ils *dialects tudescs*.

Dapi la *fusiu* sura descretta existevan en l' Europa occidentala, particularmein enteifer ils confins dil reginavel *franconic*, il qual haveva pleun a pleun reuniu la veglia Germania, la Gallia e l'Italia sut la medema cruna, *duas Javellas principales* e diversas, ni sco Rhabanus Maurus s' exprima duas linguas: la lingua *latina rustica*, q. e. la summa de tuts dialects neolatins e la *lingua diutisca*, (tudesc) q. e. le summa dils differents dialects tudescs. Secund la differenza formala sa ius dacheudenvi plidar de duas naziuns, la naziun *tudesc* e la *naziun neolatina* u romontscha in genere.

La fusiu dils divers dialects ei duront questa perioda mai stada *violenta*, adina *voluntaria* ni *casuala*.

Las novas naziuns possedevan denton aunc quasi negina litteratura, ils dialects vegnevan nuot dil tut ni sil pli casualmein secrets e cultivai. Il lungatg de scartira suva, seo gia remarcau, il *latin*. Carli il Grond ed aunc ils Ottos sesprovavan de puspei menar en il latin sco lungatg nazional. La spezia de scola populara, fundada da Carli il Grond, mussava de legier e scriver per latin.

Denton han pleun a pleun ils pievls ed il clerus entschiet a risguardar e cultivar empau ils novs dialects. Canzuns e raquintaziuns popularas, oraziuns, priedis, legiendas, ils evangielis en poesia (Heliand ed il Crist), — en las scolas claustralas, seo p. e.

a S. Gagl ed a Tours, simpels *vocabularis* u *collecziuns de plaids vulgars*, per facilitar il *studi dil latin*: ein stai dapertut ils emprems products litterars en ils dialects vulgars.

Mo enten lezs temps fuva solettamein il *clerus* instruius e scolaus, buca mo la classa luvrenta, onz èra la classa signurila, la noblezia, perfin ils retgs ed imperaturs fuvan a rapport dil legier e scriver savens ignorants, perquei havevan tals products populars pintga *auctoritat* e survevan spirontamein u als basegns d' edificaziun u als basegns de simpel divertement, de spass e vanadat.

Entschevent desfertont èra ils nobels a seoccupar pli intensivamein culs dialects vulgars e naschent denter quels la poesia *caballaresca*, poesia lirica ed epica, gl' emprem en Frontscha, epi sut l' influenza dils products provenzals e franzòs èra els dialects dell' Italia e della Germania, ha la litteratura populara e nazionala acquistau importonza, peisa e muntada, la quala fuva denton d' engraziar spezialmein alla splendur e vigur, che resplendeva e derivava dalla pussonza e valur soziala, che la noblezia possedeva da gliez temps.

La *nova litteratura* ei pia *semessa* en *concurrenza cul latin* della scola ed ha *entschiet* ad *attaccar* e *disputar l' omnipotenza de quel*.

Cun quest pass ha ei dau ina viulta elementara en la litteratura.

La noblezia, en possess dil domini temporal, ha a rapport dellas fatschentas politicas, giudizialas e giuridicas entschiet a s'emancipar dal latin uffizial. Las canzlias privatas dils Signurs territorials, dils comts e baruns, han entschiet a scriver lur decrets e documents els dialects *vulgars* enstagl per latin. Il medem pass han èra ils consuls e cusseglis dils mercaus fatg e medemamein entschiet a scriver lur decrets, lur leschas e protocolls el dialect *local*. Igl exemplel de tals ha finalmein èra perschuadiu ils retgs, igl imperatur e perfin ils uestgs e las claustras, de far il medem.

Cheutras han ils dialects acquistau lur independenza e valur visavi al latin della scola e della scienzia ed ina nova renconoschida auctoritat e subsistenza en las canzlias, insumma el *lungatg uffizial*. —

Dapì il 12. e 13 avel secul *predomineschan* en las diversas canzlias ils *dialects vulgars* *traso pli e pli al latin*.

Ils dialects vulgars han sin quest territori successivamein èra anflau differents *centrums* ed han chentras piars pli e pli lur ca-

racter local e spargliau. L'importanza e dignitat dellas *curts* principalias ha èra prestau als dialects de lur canzlias ina eminenta auctoritat e peisa. Las canzlias dellas curts regalas e ducalas, per la Germania quella digl imperi, insumma las canzlias dils gronds Signurs patrimonials, medemamein dils gronds mercaus sco Paris, Milaun, Veniescha, Genua, Florenz, Strassburg, Frankfurt, Augsburg, Vienna, Turitg han cun lur dialects oriundamein locals entschiet a *prevaler*.

Il stil e lungatg de quellas canzlias centralas ha entschiet a dominar visavi als products dialectics dellas canzlias d'*inferiura condiziun* ed ei pleunsiù daventaus il lungatg de scartira *exemplaric* e *normativ* per in cirquit pli grond.

Sin quest fundament ed en correlaziun culs products poeticis, naschi els medems centrums, ein pleun a pleun ils lungatgs de scartira moderns vegni en moda. La forza centralista e l'auctoritat han quels denton buca d'engraziar alla bella litteratura, onz sulettamein al lungatg uffizial ed allas canzlias centralas. Sil fundamēnt dil lungatg de canzlia sebasescha la pli part della litteratura tudesca e franzosa dil 15. e 16 avel secul.

En quest lungatg ei la bibla de Luther translatada, ed en quest lungatg scrivau ils principals poets della curt de Paris sut Franz I., ils quals han stabiliu la svilupaziun dil pli centralisau e correct lungatg de scartira modern, numnadamein dil franzos.

Mo duront questa entira perioda ed eunc ditg suenter regieva els novs lungatgs de scartira absolutamein negina *uniformitat*, negina *franca ortografia* e pauc senn *grammatical*. Quests novs lungatgs fuvan eunc lunschs naven dagl ideal, che nus havein da present s'imaginau a rapport din lungatg cultivau e svilupau.

Milli onns han pia las grondas naziuns duvrau, per arrivar sin il pugn, de renconoscher silmeins in ni l'auter de lur dialects artai per in *lungatg capavel* de fixar vengonzamein e suffizientamein ils acts dil stadi e lur products litterals, ed aunc varga quater tschentaners ha ei duvrau, avon ch'il lungatg vulgar *vegni tier siu dretg en la scola ed en la scienzia*.

Aschi stentus e plaunaris ei il *svilup* dils gronds lungatgs moderns staus. Tgi vul pia sesmervigliar, sch' in pitschen lungatg sco nies *romontsch* ha cheu buca fatg ina cursa pli precipitada?

2. Ils dialects raetoromontschs.

Sin il vast territori digl affluvi dil Rein *superiur* e dil *Danubi cunicular* (la Donau), tochen tier la confluenza de quest cun igl *Oenus* (Inn) *alpester* sper Passau, pia enteiser il territori della *Raezia antica* e dellas parts confinontas della *Helvetia*, existevan suenter l' invasiun giermana inedemamein differentas, tscheu e leu numerosas *restanzas* de provinzials latins cun lur dialects dil latin vulgar. Tscheu e leu ha quel malgrad la vischinonza de colonias tudescas podiu semantener aunc divers tschentauers. 614—700 vegn tier differentas caschuns allegau ina populaziun romana, p. e. ad *Arbon* (C. Thurgau) ed a *Bregenz*, aunc el XI. e XII. secul, en la anteriura provinzia de *Noricum* sper Salzburg (Juvavum), nua che ils *descendents* dils Romans e buca sco tier nus ils *Tudescs* vegnan numnai il *Walsers*, q. e. ils Walchs, Wallachs (ils Galls, die Welschen) = ils Romontschs.

Perfin ina carta geografica dil XII. secul presenta eunc in vast territori sin la spunda septentrionala delle Alps, denter la *Bavaria* e la *Suevia* en, cul num *Curvalia*, q. e. la tiara romontscha de Cuera.¹⁾

Mo la preponderonza politica e soziala dils colonists giermans en l' Alamannia e la Bavaria ha cheu pleun a pleun absolutamein giermanisau las spargliadas restanzas dils colonists romans. Da lur anteriura existenza dattan denton aunc presentamein perdetga ina quantitat de numbs locals, numbs de vitgs, de culms, alps, valls, de funds e cultiras e las restauzas romanias contenidas els dialects tudescs existents.

La filologia historica e comparativa moderna ha denton constatau in caracter de parentela linguistica denter tuttas questas restanzas culs actuals dialects raetoromontschs el Grischun ed el Tirol e Friaul e numna perquei tuts quels dialects il „*Raetoromontsch*“, perquei ch' els sepresentan principalmein sin il vegl territori della Raetia antica e sedistiguau substanzialmein dals auters dialects latins vulgars dell' Italia e della Gallia. Sin fundament de talas restanzas el caracter raetoromontsch vegnu milsanavont constatau, ch' ils pievels, ils quals habitavan avon il VIII. e IX. secul els 3 Cantuns primitivs²⁾ della Svizzera, a Luzern e Zug, en ina part dil

¹⁾ Mone, *Anzeiger für die Kunde der deutschen Vorzeit* — 1836. p. 286.

²⁾ Dr. W. Oechsli, *Die Anfänge der Schweiz. Eidgenossenschaft*. 1891, pag. 15 e seq.

Turitg, Appenzell, Glaruna, S. Gagl, en ina part della Turgovia, el Valleis superiur etc. seigien stai **Raetoromans**, ils quals seigien pér pli tard vegni giermanisai tras *colonias tudescas* sin la medema maniera, p. e. sco pli tard duront il XIII. secul el Grischun la populaziun romontscha de Tavau e Vall-Rein.

La giermanisaziun de tuts quels differents *enclavs* raetoromans ei denton mai stada *violenta* u sforzada, onz adina *voluntaria*. Negliu ei da lezs temps tras decrets administrativs la populaziun romontscha vegnida sforzada, d' emprender tudesc e de supprimer siu dialect matern. Mo la preponderonza dil tudesc, representada tras igl imperi tudesc, la conversaziun cul pievel tudesc dominont, ha èra *moralmein* insinuau als Romontschs la necessitat d' empender quest lungatg, ed en la concurrenza cun ils dialects d'in lungatg grond, propagau e pussent han ils dialects romontschs spar-gliai e senza sostegn politic pleun a pleun piars lur importanza e valur, ein primariamein vegni neghlighi ed allura emblidai e svanì. Sin quella maniera ein gl' emprem ed oravontut ils dialects romontschs sparì sil territori dell' anteriura Alamannia e Bavaria.

Ina empau pli favoreivla sort han ils dialects raetoromontschs giu enteifer ils vegls territoris dils **uestgius** de *Cuera*, de *Bozen* e *Brixen*.

Quellas contradas fuvan duront la gronda invasiun germana buca stadas conquistadas cullas armas dals Alamanns, Bajuvars e Langobards; solettamein ils *Ostrogots* havevan cheu dominau in pér decennis, mo senza far violenza visavì al pievel roman. Il fundatur de lur regienavel en l' Italia e la Raezia etc., Theodoric (Dietrich de Verona,) haveva anzi dapertut conservau las veglias relaziuns politicas e sozialas, risguardau ton sco posseivel las restanzas dil vegl imperi occidental, restabiliu en differents logens, denter auter èra en la Raezia de Cuera igl anteriur organismus civil ed empruau de fusionar ils novs colonists ostrogots culla anteriura populaziun romana, per far ord ils dus pievels ina solletta naziun sin fundament dellas veglias relaziuns. Sut las medemas favoreivlas condiziuns per ils Raetoromans ein quellas contradas vegnidias 536 sut il regiment dils Francs, e quels han aunc circa 300 onns midau nuot lundervi, de maniera ch' ils Raetoromans han cheu podiu serecuvrar e sesvilupar libramein. Bein ha èra cheu duront questa perioda (400—1000) la colonisaziun germana fatg in continuau progress: mo quella *invasiun* ei succedida

plaun a plaun, successivamein e sin maniera pacifica tras acquisi-
ziun privata, cumpra, baratt, jerta, infeudaziun.

Quest caracter *pacific* ha l'immigraziun tudesca èra pli tard
adina conservau, sin a nos *temps*.

Colonists tudescs en vitgs romontschs ein duront quest temps
biaronz vegnì *romanisai*. La populaziun raetoromontschaveva
duront questa emprema perioda (400 tochen circa 1000) a rapport
dil lungatg siu principal sustegn tier las sedias episcopalas. Il
clerus fuva il solett representant e promotur della scola e de tutta
cultivaziun spirtala ed existent per quella fin e mira in sulett lun-
gatg cultivau e scientifice numnadamein il latin, sche vegnevan da
part della baselgia èra ils dialects dil latin vulgar seo parents dil
latin de scartira *pli risguardai*, ch' ils dialects giermans. Cullas
cathedralas fuvan euncallura gia da lezs temps unidas certas scolas
latinas, igl intent dellas qualas fuva ded educar giuvens per il
sacrament digl uorden spiritual. Tals instituts consistevan ord ina
spezia de gimnasi e seminar clerical. Renomada ei din temps
stada la scola de S. Gliezi a Cuera, nua che p. e. Sogn *Florin* de
Ramuosch ed ils dus principals reorganisaturs dellas claustras de
S. Gagl, S. *Omèr* (Othmar), e de Muster, S. *Ursicin*, havevan gudiu
lur instrueziun. Secund il medem exempl suvan èra las scolas
claustralas de *Muster*, particularmein de *Favèras* e S. Gagl organi-
sadas. E daveras havevan las scolas de *Cuera* e de *Favèras* du-
ront il 8. 9. e dieschavel tschentaner schizun entschiet a scriver e
cultiyar empau nies latin vulgar ni il *raetoroman*.

Perdetga de quei dattan:

primo differents documents, sentenzias giudizialas e contracts
conservai en igl archiv de Favèras, presentamein en gl' archiv de
S. Gagl;

milsanavont la „lex Romana Curiensis ni Utinensis“, ina lescha
pils Romans dil dueat de Cuera, redigida probablamein dals religius
de *Favèras*, nua ch' il principal manuscrett ei vegnius anflaus;

finalmein ils *Capitulars* digl uestg *Remedius* de Cuera (800
tochen 814), q. e. statuts civils e criminals.

Quels ein davèras serets per *latin*, mo en in latin barbar, il
quäl risguarda las expressiuns popularas e sesprova en prima lingia
de se approximar ton seo posseivel als dialects vulgars, per ch' el
vegni entilgius dal pievel laic.

Ch' ils religius de Favèras ed igl uestg *Remedius* savevan da
lur temps èra scriver in meglier latin, leu nua ch' els volevan con-

versar ei corrispunder euls studiai, ni nua ch' els scrivevan enzitgei destinau spirontamein per il *clerus* scolau, comprovan auters documents contemporans dils medems aucturs, denter auter la *correspondenza* de Remedius cun Alcuin, in dils pli perderts umens della curt de Carli il Grond, e la redacziun dils *Canones* de Cuera tras Remedius, ina lescha destinada per las baselgias ed ils fatgs ecclesiastics de siu uestgiu. —

Il latin barbar dils allegai products ei pia effectivmein *tendenza* ed *adapzion* al latin vulgar, quei che resultescha ulteriurmlein aunc ord la determinaziun finala de ses capitulars:

„*Nus (Remedius) stabilin pia finalmein, che mintga plevon hagi quest breve (statut) tier el e legi avon quel a tut il pievel mintga meins duas gadas ed expliceschi quel al pievel, sinaquei che quest possi bein capir e saver, nua e co e cum ch' el hagi de secorregier e de sepertgirar.*“

Legiu avon vegn per regla de quei, ch' il pievel capescha. Il medem selai èra constatar a rapport dil Tirol, particolarmein a rapport della vall Venusta.

1000—1500.

Cul IX avel secul dat ei denton a rapport dil Raetoromontsch ina fetg disfavoreivla viulta. All'entschata de tal secul ha igl imperatur Carli il Grond, en interess d'ina centralisada administratzion de siu reginavel, nonspetgadamein midau giu la constituziun politica della Raezia. El ha privau igl uestg de Cuera, tochen lu *prenci* della Raezia de Cuera da sia pussonza politica, reduziu quel sin sias competenzas ecclesiasticas e surdau il poder politic cullas renditas, las qualas appartenevan a quel, ad ina persuna seculara, il *comt* ni *duca* della Raezia ed als uffizials subalterns de quel, medemamein seculars. Cheutras ha igl uestg de Cuera piars la gronda part de ses beins, de sias intradas e particolarmein de sia directa *influenza* sil pievel e cun quei la forza de conservar e mantener il lungatg, il vegl dretg e la isonzas artadas. Il Raetoromans han pia piars lur *centrum e sustegn* politie. In gieneral process de centralisazion ha priu dalurenneu sia entschatta. Centralisar ei sinonim cun unificiar ed uniformar, ed il niev centrum per l'unificaziun ei stau la **Giermania**.

Suenter la definitiva divisioen digl imperi *franconic* de 843 ei nossa tiara pleun a pleun vegnida unida cun il reginavel *tudesc*, particolarmein cul ducat della Suevia; tochen 842 stava igl uestg

de Cuera sut igl arzuestg de *Milaun*, suva pia unius cun l' Italia, stava sut influenza italiana, mo dalurennuei ei *nies nesc in suffragan* de Mainz, stat pia sut influenza tudesca.

Ils ducas e comts della Raezia ein dapì 843 *tudescs*; ils uestgs e canonics, ils avats, ils religius dellas veglias claustras ein medemamein *tudescs*; ultra de quei vegn ei dapì il XI., XII. e XIIIavel secul fundau novas claustras, tuttafatg tudescas, sco S. Glieci dils Premonstratens, Churwalden, S. Giachen en Portenza, S. Nicolai a Cuera, Marienberg el Tirol, Müstair; culs Signurs arrivan vasalls ed uffizials subalterns *tudescs*, finalmein *purs tudescs*, ils quals surprendan las curts, bandunadas e privadas dals Romontschs en consequenza de mortoris e pestilenzia¹⁾, ni vegnan dapì il XIIIavel secul casai en valladas pauc populadas.

Igl *effect* de questa immigraziun ed influenza digl element tudesca ei stau quel:

1. Ha il raetoromontsch cheutras totalmein piars siu sustegn politic e moral.

2. La noblezia romontscha, ils religius ed il clerus nativ romontsch han piars lur *anteriura* preponderonza visavì al pusent e pli numerus element tudesca ed ein curdai absolutamein sut l' influenza tudesca.

3. Giest perquei ha il Raetoromontsch puspei survegniu in character vulgar, puril e cummin. Gnianc ils nativs Romontschs d' empau valur ed importonza seoccupavan pli cun quel. Il tudesca ni il latin predominavan tut. Da chen deriva, che tuts vegls documents e tuts statuts, tochen il XVII. s. ed eunc pli tard ein secrets per tudesca u latin. La svilupaziun din lungatg de scartira u uffizial romontsch ei tras tala influenza tudesca stada **sistida** per entirs tschentaners.

4. Mo tras la colonisaziun cun *puraglia tudesca* ei èra la populaziun agricòla vegnida *infectada* dal tudesca. Tras talas colonias tudescas, p. e. en Vall-Rein, Stussavia, Tavau, Portenza ein èra ils purs nativs romontschs vegnì stimulai, d' emprender il lungatg dil pievel dominont, quei che ha giu per consequenza, ch' il romontsch ei en talas contradas gl' emprem vegnius *neglighius*, epì *emblidaus*. Sin tala maniera ein duront differents tschentanèrs entiras valladas e contradas vegnidadas, **mai** cun la forza,

¹⁾ 1349 ha p. e. la claustra de Favèras piars tras la mort nèra (la pestilenzia) varga 1000 de ses purs, probablamein romontschs.

onz adina sin la via de voluntaria *denazionalisazion*, en consequenza din sabiut razionalismus.

Ina viulta en favur dil raetoromontsch ha pér la Reformaziun religiusa dil XVIavel secul portau.

1500—1800.

Tras la reformaziun han *dapertut* ils dialects vulgars survegniu niev credit e nova peisa.

Volent endridar e gudognar il pievel per las ideas della Reformaziun, han ils Reformaturs stoviu seplantar sin gl' irl popular, plidar e perdegar, ch' il pievel capeschi, e scriver el lungatg vulgar.

Ed essent la reforma instradada, ha ei setraetau de procurar al pievel ils *elements d'instruziun* e dil *cult* per la nova confessiun enten il lungatg popular.

Quei ei stau da vart reformada: 1) la *versium* della bibla, silmeins dil *niev testament*, 2) in *catechismus*, 3) il *cudisch* de *psalms* e canzuns religiusas, 4) cudischis d' oraziuns ed en las vertentas dispetas denter las confessiuns las *controversias* ed ils tractats, insumma quei ch' il pievel haveva de basegns, per defender sez sia confessiun visavi als *adversaris*.

Questa neccessitat ha èra stimulau ils *Reformaturs grischums*, de procurar al pievel romontsch mintgamai il *necessari* en siu lungatg. Aschia ei compariu 1552 la „*Fuorma*“ da *Bifrun*, ina versiun ladina dil catechismus reformau de *Comander* e *Blasius*, 1560 „*L' g nuof testamaint*“ da *Bifrun*, 1562 „*ils psalms*“ traas Durich Chiampel, pli tard *novs catechismus*, epi la *bibla* entira, *controversias*, historias religiusas, novs cudischs d' oraziuns etc., insumma ina quantitat de publicaziuns cun caracter *confessional*.

Als *medems* basegns survevan da questa vart dils culms dapì 1601 „*il catechismus*“ de *Bonifazi* (scolast a Fürstenau), 1612 „*il ver sulaz*“ da pievel *giuvan* e 1625 la *stadéra* da pasar, quala sei la vera religiun tras *Stefan Gabriel* (plevon a Glion), 1648 il „*niev testament*“ tras *Luci Gabriel* etc.

La *baselgia catholica* ei cheutras medemamein stada insinuada, de procurar al pievel romontsch catholic lectura en ses dialects.

Era cheu han ins denton secontentau cul *catechismus*, cun canzuns religiusas e legiendas, p. e. la „*Glisch sil candalier envi-dada*“ (1685) da *Zacharias de Salò*, in caputschiner, staus plevon

a Gumbel, — cun cudsichs d' oraziuns e culs necessaris *tractats* de caracter apologetic. *)

Aschi ei naschiu el Grischun ina litteratura raetoromontscha religiusa, fetg numerusa a proporziun. Las bibliotecas romontschas: la biblioteca *cantonala*, quella de *Berlin*, quella de *Turitg*, de *Hess* ad *Ellwangen*, de Professor *Hörmann* a *Cuera*, de *Dr. C. Decurtins* a *Trun*, dumbran circa 1200 opus stampai cun quest caracter confessional.

Per l'instrucziun e la cultivaziun religiusa han pia ils spirituals dad omisduas confessiuns procurau abundontamein, e duront il 16. e 17. e 18avel secul dava ei forsa negliu en l' Europa in pievel *cummin* aschi bein instruiu e versau en tuttas *controversias* e *dispetas confessionales* sco il pievel romontsch grischun; perquei han èra particularmèin ils Romontschs en las sbarradadas e dispetas dil 17. secul giugau ina rolla aschi importonta. Gl' era la teologia popularisada, che instigava ils purs tier las explosiuns fanaticas de lezza perioda.

La reformaziun conteneva denton en siu principi popular eunc in element fritgeivel per la cultivaziun nazionala dils pievels.

La lectura della bibla, dellas legiendas e dils auters cudsichs religius romontschs supponeva sco *conditio sine qua non*, ch' il pievel emprendi èra de legier romontsch — e questa condizion milsanavont ina spezia de *scola rurala romontscha*, nua ch' ils affonts sapien emprender silmeins ils elements de quest necessari inschin. Duront il 17. secul ei pia naschiu, gl' emprem en las vischnauncas reformadas, ina spezia de *scola communalia*, naturalmein romontscha, nua ch' ei vegneva mussau de *legier* il catechismus, epi il niev testament. Quei suva da lezzas uras il *solett rom obligatoric*. Cun quel seunevan sco roms *facultativs* de lezza scola il *scriver* e *far quint* u *quintar*. Las ideas suvan da quellas varts

*) Nus volein cheu buca dar ina historia de nossa litteratura. Tgi che s' interessescha per quella, po legier suenter en sequents cudsichs:

1) *Justus Anderer*. Ueber Ursprung und Geschichte der rhaetoromanischen Sprache, 1862.

2) *Dr. Friedlieb Rausch*. Geschichte der Litteratur des rhaetoromanischen Volkes, 1870.

3) *Muoth*. Excurs sur dil lungatg romontsch e sia litteratura el secund Eberhard, 1882.

4) *Dr. Caspar Decurtins*. Raetoromanische Chrestomathie, tochen ussa compariu in volum 1888.

5) *Dr. J. Ulrich*. Rhaetoromanische Chrestomathie, 1883.

aunc tuttafatg *singularas*. P. e. cartevan ils spirituals ded omisduas confessiuns, ch' il *mat* e la giuvna de *bassa condizion* dessen *buc emprender de scriver*. Lez hagi quei buca de basegns e la matta surdrovi quei préh cun scriver brevs d' amur ed emprendi chentras mo de *murar*. Il quintar seigi da surschar als Signurs, che hagien capitals e stopien quintar ora lur tscheins ed als mercadonts e mistergners, che hagien de trer ensemens lur postas.

Denton fuva la scola primara grischuna da quei temps eunc adina megliera, che quella della populaziun *agricola* els auters Cantuns della Svizzera ni en la Tiara tudesca. Leu daventava da lezzas uras pil *pur* pauc ni nuot. Legier, scriver e far quint vegneva tier nus mussau gieneralmein, ed èr' ils *uescs* de *Cuera* mussavan premura per la scola elementara, sco resulteschan, p. e. ord in breve de *Johann II. de Flugi* alla vischnaunca de Breil de 1659, nua che quel commanda, ch' ins deigi prender 50 Stèra Greun dalla pervenda de Breil, per pagar in scolast, che mussi de scriver e legier als affonts dil vischinadi.*)

En otras tiaras predominava la perschuasiun, che la classa luvrera e particularmein la puraglia stopi veginir mantenida en l' ignoranza. Aunc 1760 cartevan ins gieneralmein, ch' ei *seigi prigulus*, sch' il pur emprendi de legier e scriver. El deigi emprender las *lavurs* dil funds, quei seigi bien avunda per el, e perfin *J. G. Schlosser*, in amitg d' *Iselin*, pretenda, ch' il *pur*, *che sapi e capeschi da pli che quei, che sia clamada domondi, seigi adina malcontents e sventireivels*.

Era las tendenzas de propagar le scola e l' instrueziun da *Balthasar de Luzern*, da *Bodmer de Turitg* etc. alla fin dil secul vergau, vulan mo ina megliera instrueziun dellas *classas superiu ras*; il pievel, particularmein il pur, dovei vegetar en las *stgiradetgnas*. —

Sin quest *bass* scalem stavan ils Grischuns en gieneral *buc*. Il principi democratic, veramein representaus da lezzas uras soletta mein el Grischun — ils Cantuns svizzers democratics havevan lu eunc ina quantitat d' instituts feudals — concedeva silmeins d' emprender de legier e scriver e far quent a *mintga simpel* pistur, e sche biars han buca fatg in meglier *diever* de lur libertat, sch' ei *buc* il principi democratic, mo l' indolenza dina part de quei malvengonz pievel, ni l' *influenza externa* stada la cuolpa; il stadi las

*) Archiv commun. de Breil, Copial veder, folio 27.

confessiuns e la *sozietat* metteyan negins *impediments* alla cultivaziun dil pievel sco en auters cantuns e tiaras.

Ils cudischs da questa primitiva scola populara suvan naturalmein, correspondent al scop della scola, fetg simpels e medemamein primitivs.

Ei setractava a rapport dil lungatg romontsch e tudesc d' emprender de legier e scriver. Ils cudischs relativs consistevan perquei simplamein en **fiblas**: primariamein la „*Taebla de Bifrun*“ (1571), successivamein en novas *Taeblas* e *Tavlettas*. Quellas contenevan igl „ABC“ romontsch e tudesc e las reglas ed ils exercecisis, per *emprender* de *sillabar* e legier, allura oraziuns ed ils elements din catechismus, ditts u *sentenzias* ord la bibla, *canzuns* etc. Ina quantitat de talas *taeblas* e *tavlettas*, *cudischs d' ABC*, stampai duront il 17. u 18. secul *documenteschan* igl interess dil pievel per la scola e la cultivaziun de quella. Ni la part tudesca de nies cantun, *absolutamein* sut l'influenza pauc ludeivla dils *tudesces* (sprezzont e e negligent quels en ault grad la classa purila) ni dellas contradas della *svizzera bassa*, han de presentar en quei grau ina semi-glionta productivitat e la medema premura a rapport della scola u dell'instrueziun della populaziun agricóla.

Il principal *effect* de tala premura per l'instrucziun ei stau quel, ch' il pievel romontsch ha entschiet a s'exprimer *per secret* en siu *lungatg matern*. La correspondenza privata (Hörmann posseda diversas veglias brevs ladinis), la *comptabilitat* (p. e. sesanfla en nossa biblioteca in manual ladin de comptabilitat din cert Rizzi, che entscheiva sias intradas cun 1572), tscheu e leu ils cudischs de batten (p. e. las notandas de Plevon Genelin de Breil, entschevent cun 1626), documents, contracts vegnan screts per ladin e romontsch, ils statuts de cummin translatai u componì per romontsch.

En l' Engiadina haveva ulteriurmlein il svilup della litteratura romontscha entschiet gia avon che la reformazion vegni leu gieneralmein acceptada. Gia 1527 haveva *Gion Travers*, guovernatur della Valtellina, descret en *buns* vers ladins la „*Guerra dalg Chiastè d' Müsch*“ (Müsserkrieg de 1525, ediziun d' Alfons Flugi).

Amiez gliez tschentaner haveva ei dau representaziuns dramaticas per ladin (p. e. Holofernes e Judith, Joseph, las stagiuns della vitá etc.) e talas producziuns e representaziuns dramaticas per ladin han serepetiu differentas gadas duront il XVI. e XVII. secul, tochen che la scrupulusadat e tristadetgna dil Calvinismus ha quellas supprimiu.

Suenter la versiun dil testament tras Bifrun e dils Psalms tras Chiampell e tras ils priedis reformai romontschs haveva nies lungatg acquistau in schlantsch tut a parti.

Romontsch suva trumf el cantun. Persin Portenza a Scanfitg, da gliez temps gia mez giermanisai, simpatisavan pil romontsch. L'explosion, la pli eclatanta da quellas varts ei stada le *dertgira nauscha de 1572*, nua che *Gion Planta*, Signur de Razin, ei vegnius truaus alla mort per haver, sco vegneva cartiu, tradiu la patria al *Papa*.

Sin quella dertgira nauscha u populara ein *plogn* e *risposta* sco èra il protocoll vegnius manaus per romontsch. *Balzer de Vaz-sura*, *Pohl de Samaden*, *Pontisella*, professor de Cuera, plidayan e protocollayan per romontsch; ina versiun tudesca bastava per quels de *Tavau*, e tuttina eran particularmein quels de *Portenza* e *Scanvitg* e quels dil *Segneradi presents*; dils auters suva la gronda part ida a casa.

Mo già 1575 e puspièi 1633 ha la *Dieta* priu il *conclus*, ch' il solett lungatg *offizial grischun seigi il tudesc*.*) Quest conclus suva drizzaus enconter il *latin* e buc encunter il romontsch, opponeva agl ueste ed alla part ecclesiastica catholica, mo gl' effect ha semussau visavi al romontsch. Cheutras ei l' influenza dil romontsch puspei *calada*. Il lungatg ha buca veramein podiu s' *emancipar* dal tudesc, buca podiu daventar lungatg *offizial* dil cantun, e perquei ein tuttas leschas gieneralas (cantonalas) ed ord la medema raschun era bia- ras leschas e decrets communals tochen il 18 avel secul componi per tudesc.

Aschia ei il lungatg romontsch, lungatg *suffizient* per fatgs privats e per fatgs de religiun, restaus *insufficients* en fatgs politics.

Quei che haveva dau als dialects vulgars duront il temps miez lur *dignitat*, lur *auctoritat*, lur centralisaziun e cultivaziun, num nadamein il stadi, la politica, ha absolutamein muncau al romontsch.

Separaus dal stadi, eis el staus separaus dal centrum pratic ed ha perquei muncau en sia svilupaziun e cultivaziun.

Ils *dialects separai* e *spargliai*, solettamein en survetsch confessional, han *semanteniu*. Il *centrum* muncava, per quels assimilar:

*) Tuts recess della *Dieta* e dils congress e tuts pugns de recapitulaziun, che doveian comparer sut sigil dellas Ligias, ston esser secrets per tudesc. (Register der Landessachen.)

la *dieta*, ils *congress* spezials dellas ligias redigievan lur protocolls, las dertgicas lur sentenzas per tudesc, quel suva gie il solett lungatg offizial.

Solettamein la *scola*, la *baselgia* e la *conversaziun* privata risguardavan il romontsch, mo quei suva seo en autres tiaras buca suffizient, per da quei temps centralisar e sviluppar *ord dialects in lungatg romontsch* de scartira.

Perquei semantenevan duront 3 seculs ils dialects en tutta lur exclusivitat e sedividivan quels auncallura malgrad lur parentela tenor lur products confessionals en in: *romontsch reformau* e *catholic*. Sut talas circumstanzias ei il romontsch passaus ord las relaziuns dil temps miez en las relaziuns modernas dil 19avel secul.

3. La scola moderna.

Las periodas dell' historia ston veginir partidas en secund : s ideas, las qualas domineschan mintgamai in cert spazi dil temps current, e buca mo suenter cert evenements casualls seo ujarras e scopertas etc. Veramein novas ideas a riguard della scola, ideas cun success gieneral, entupein nus pér el XVIIIavel secul. Ellas sefundeschan sin la perschuasiun filosofica, ch' ils carstgeuns seigien in e seadin scaffì per la *libertat*, ch' il fundament de quella seigi l'*adualitat* e che per *consequenza* buca mo ils affonts dits signurs e dils predicants hagien in dretg *natural* de veginir instrui e scolai, onz èra ils descendants dils paupers e miserabels.

Sin quest fundament ei naschiu e surgiu il principi della *scola populara* e dell' instruziun universala, senza riguard della condiziu e derivaziun.

Il *scolaresser modern* ha sias principalas ragischs en la *filosofia razionalistica* ed el *humanismus* dil 18 avel secul. Per il principal profèt dell' instruziun *razionala* vala *Rousseau* (1712—1778) e sia *nova palantada*, comparida 1761, secloma „*Emil*“.

Igl ei buca dubiteivel, che *Pestalozzi*, *Fellenberg*, *Basedow* ed auters fundaturs e promoturs della scola moderna han meditau calculau ed operaui sut l' influenza dellas ideas de Rousseau.

Denton han sin diversas vias, eunc avon Rousseau *auters umens*, scaldai per il beinstar e la cultivaziun dil pievel, giu semiglionts pertratgs e fatg semiglionts projects sco Rousseau.

En la Svizzera ei stau in dils emprims, che ha viu en, che la *regieneraziun* dil pievel Svizzer schaigi en ina *migliera educaziun* ed *instrucziun tras la scola*, *Franz Urs Balthasar*, senatur de Luzern.

Quel haveva gia 1744 comunicau a ses amitgs in project „sur dina migliera, pli prattica e patriotica instrucziun della giumentetgna svizzera“. 1758 e puspei 1765 ei questa dissertaziun de Balthasar vegnida publicada tras la stampa cul titel: „*Patriotische Träume eines Eidgenossen von einem Mittel, die veraltete Eidgenossenschaft wieder zu verjüngern*“.

In pitschen circhel de *patriots* ed amitgs, inspiraus da semigliontas ideas a rapport della cultivaziun dil pievel tras la scola, haveva denton giu fundau, sut l' impressiun de quest opus 1761 e 1762 sin ina *redunanza* a Schinznach, la *Sozietat Helvetica* cun il scop, de regienerar la naziun svizzera tras pli sclarament ed ina migliera instrucziun. Ei retractava de fundar per quella fin in **Seminari svizzer**, q. e. ina spezia de gimnasi.

Mo eunc *avon* fuva el *Grischun Gion Martin Planta* de Susch (1727—1772), da gliez temps plevor de *Zir* (Zizers), vegnius, *independentamein* da Balthasar e dalla Sozietat Helvetica, sin il *medem* pertratg; el stava denton en connecziun cun differents patriots dil circhel de *Balthasar* ed *Iselin* de Basel, ei era 1761 daventaus comember della Sozietat Helvetica.

En cumminonza cun Pieder *Nesemann* († 1802 a Cuera), oriunds da *Bahrendorf* sil territori de Magdeburg, in um, che haveva frequentau il renomau institut de *Franke* a Halle, ch' era staus leu in temps professor e fuva lu vegnius el Grischun, per instruir ils affonts dil *gieneral Salomon Sprecher*, ha G. M. Planta fundau ed aviert 1761, pia il medem onnn, ch' igl „*Emil*“ de Rousseau ei comparius, siu **Seminari a Haldenstein**, gl' emprem en la casa *Saluz*, silsuenter el casti dils *Salis* de *Haldenstein*.

Quei ei stau l' *emprima scola* tenor in niev *sistem* ed ina nova *metoda* en la Svizzera. *Franke* fuva sin la via dil *pietismus* reformau vegnius tier semigliontas ideas a rapport della scola sco il razionalist Rousseau. Frequentaus da figls dellas meglieras famiglias della Svizzera e digl Exteriur, ha il Seminari de Haldenstein porschiu l' educaziun ed instrucziun ad ina quantitat dils principals umens, ils quals han pli tard giugau ina rolla importonta en la vita politica e litterara, p. e. a Caesar La Harpe, a Burgermaster Reinhard de Turitg etc.

1771 ei il Seminari vegnius translocaus a **Marschlins**, nua ch' el ha cuzzau tochen 1777.

La nova scola seclomava gl' emprem simplamein *Seminari*, pli tard *Philanthropin*, suenter il *philanthropin*, che *Basedow* haveva giu fundau a *Dessau* (1774). Igl institut de Planta stava gl' emprem absolutamein en aegina *connecziun* cullas tendenzas de Basedow.

A Marschlins ei denton duront la malsogna de Planta Dr. *Bahrt* sin recommendaziun de Basedow vegnius clamaus, e la fusiun dil simpel e prattic institut de Planta cun las instituziuns dil *philanthropin* ha buca pauc contribuiu, de *ruinar* questa scola.

1786 ei in semigliont institut puspei vegnius averts a **Jenins** da *J. Bapt. Tscharner*, e quest ei lu 1793 vegnius translocaus a **Reichenau** el casti dils baruns de Buol-Schauenstein, da lezzas uras en possess de *Tscharner* e *Jost*.

Directur suva en omisdus logens *Nesemann*.

1795 vegn *Heinrich Zschokke* de Magdeburg el Grischun, el surprenda il Dec. 1796 igl institut de Reichenau, ha cheu operaу tochen 1798. La primavera de quest onn (1798) ei igl institut (il *philanthropin*) seresolvius ed ius en scaglias per adina en consequenza dils disturbis politics e dell' ujarra euls Franzos.

Tuttas questas scolas risguardavan denton eunc adina particularmein **la classa superiura**.

Ei retractava dina megliera educaziun ed instrucziun (cultivaziun) dils segls della aristocrazia.

Denton havevan già a Marschlins e principalmein a Jenins e Reichenau ils signurs èra tratg en consideraziun l' ammeglioraziun dellas *scolas ruralas*, e particularmein *Zschokke* haveva da quellas varts fatg emprovas e sforzs, de procurar al pievel *mepliers scolasts* e *mepliers cudaschs* de scola. El haveva da quei temps componiu sia „*Historia grischuna*“, siu „*Goldmacherdorf*“ e siu „*Schulbüchlein für die graubündnerischen Volksschulen*“, il qual conteneva il pli necessari della historia e geografia de nies cantun.

La tendenza humanitara e perquei populara haveva denton aune survegniu el Grischun in niev succurs en la „*Sozietat oeconomico grischuna*“, fundada 1778 e recuvrada all' entschatta dil 19 avel secul.

Il sem, ch' ils instituts e las sozietats dil 18 avel tschentaner havevan semnau e sterniu ora sil terratsch grischun, ha pigliau

caigl ed ei pruius all' entschatta dil 19 avel. GI' emprem han *particulars*, inspirai dallas ideas dil temps, operaui *separadamein*, senza contact l' in cun l' auter. A rapport dil lungatg e la scola romontscha ein cheu de numnar:

Mattli Conradi, plevon ad Andeer. El ha buca mo collezionau e publicau gl' emprem *Diczionari romontsch* (1823) e seret l' emprema „*Grammatica per tudescs, che lessen emprender romontsch*“, mo èra translatau il *Cudischett de scola de Zschokke* en romontsch, il qual ha ditg tscheu e leu surviu per cudisch de lectura de nossas scolas ruralas.

Rosius a Porta de *Vetan* ha procurau 1820 allas scolas ruralas dell' Engiadina in exemplar cudisch de legier en siu: „*Magister amieivel*“ (stampau a Strada, Eng.).

Pader Beat Ludescher, conventual de Muster, ha seret in: „*Emprim cudisch de legier*“, ch' ei ditg staus il sulett directiv en las scolas catholicas della Surselva.

Plexon Abraham Willi, nativs da Glion, haveva già 1755 publicau per las scolas romontschas sias „*65 Historias biblicas*“, pridas ord il veder e niev testament“.

Antistes Florian Walther ha vertiu il „*Goldmacherdorf*“ de Zschokke (1820) en romontsch e laš „*Historias biblicas de Hebel*“.

Pader Sigisbert Frisch de Zignau, conventual de Muster, ha publicau 1823 sias „*Historias dil veder e niev Testament*“ etc. etc.

Era il *quint*, per il qual ils Grischuns han adina mussau in grond talent, ei vegnius risguardaus.

1809 ha Pader *Beat Ludescher* (oriunds da Schruns el Montafun), conventual a Muster, publicau sia „*Arithmetica romontscha*“, ed il medem onn ha *Mistral Gilli Steinhäuser* de Sagogn fatg stampar sia schinumnada „*Arithmetica de Sagogn*“.

Professor *Otto Carisch* de Montogna ha 1821 publicau, per facilitar il studi dil lungatg *tudesc*, sia: „*Kleine deutsch-italienisch-romanische Wörtersammlung zum Gebrauch in unsren romanischen Landesschulen*“, la quala ha giu treis ediziuns.

Da vart *tudesca* dil cantun ei da quei temps daventau *pau*. Leu secontentavan las scolas cun cudischs jästers importai, duvravvan gnianc il „*Schulbüchlein*“ de Zschokke buc.

La premura de tals umens ha finalmein stimulau la *sinoda reformada*, de fundar 1827 a Tuseun la *Sozietat de lectura*, ord la quala ei spert naschiu, già 1829, la *Sozietat evangelica* per *ammeglioraziun dellas scolas ruralas grischunas*.

Suenter igl exempl̄ de quella ei vegniu fundau 1832 la **Societat per ammeglioraziun delle scolas catholicas dil Grischun.**

Questas duas sozietats han a riguard della svilupaziun de nossas scolas *elementaras* ils pli gronds *merets*. Abstrahau de tut quei, ch' ellas han operaū ed effectuau, per schendrar e gieneralmein implantar e propagar igl interess per la scola populara e la cultivaziun dil pievel, per l' organisaziun communalia e cantonala dil scolarescer, per l' instrucziun de novs e megliers scolasts e la svilupaziun dil seminari scolastic, per la svilupaziun delleas duas scolas cantonalas, per chei vegni fundau fondos de scola en las vischnaunes e rauschau en meglier ils locals de scola, per las bibliothecas popularas e de scola: han ellias, particularmein la sozietat reformat̄a, aunc procurau allas scolas communalas grischunas *differents cūdischs* de scola, ina lectura sistematica e schi bein qualificada per nossas relaziuns, ch' ella ei sin ad ussa aunc adina exemplara, denter tuts products comparì e menai en pli tard aunc mai surpassada, de maniera ch' il Cussegl d' Educaziun fagiess forsa aunc ussa il meglier, de enstagl laschar disputar e *paterlar* ton ils scolasts per las conferenzas entuorn sur de novs cūdischs de scola, simplamein puspei far stampar ina *revedida* ediziun de quels.

Sin la secunda radunanza gieneralia a *Malans* 1829 ei vegniu concludiu, de far *elaborar in niev cūdisch* de scola per l' *instrucziun el lungatg tudestg* cun spezial riguard delleas relaziuns grischunas, particularmein concernent l' historia e la geografia grischuna.

Anno 1830, suenter ch' il cūdisch ei staus approbaus, ei medemamein vegniu concludiu, de procurar per ina translaziun de quel en *dus dialects* romontschs e de subvenzionar la stampa cun 300 rensehs, sinaquei ch' il cūdisch sappi veginir vendius als scolars ed allas famiglias romontschas pli *bien marcau*.

1831 ei lu il „*Niev Cūdisch de scola tudesc*“ e 1834 e 48 ein èra ils *romontschs* comparì, en diversas ediziuns per l' Engiadina e per ils Romontschs dil Rein, per catholices e reformai.

Ils vegls seregordan forsa eunc de quest: „*emprim Cūdisch de lectura*“ ni per las scolas catholicas: „*Cūdisch instructiv per las scolas ruralas*“, il qual conteneva la biala raquintaziun dils ovs de *Pascas de Christoph Schmid*, las risdadas de bab ni pader *Joseph* sur il sulegl e las steilas, las parts dil mund ed ils Cantuns Svizzers, e particularmein la biala simpla historia grischuna ord la plima de *Professor Roeder*, che ha tier ils catholices talmein

plaschiu, che nies *Cudisch instructiv* ha leu survegniu in auter num popular: „*Il Cudisch della Patria*“.

Sin la stimulaziun della medema sozietat ei èra vegniu elaborau ina nova *Fibla*, ina *Tavletta* u in niev *Cudisch d' ABC*, ed essent il sagl dalla tavletta al „*amprüm cudisch de lectura*“ empau memia lungs per il pign sbargatt dils affonts, in niev „*Cudisch de legier en relazion cun il niev ABC*, per tudesc il „*Leseschüler*“.

In veramein original ed en tuts graus exemplar „*Cudisch de legier per las emprimas classas*“ ha per las scolas della Engiadina-sura scolast *Heinrich a Celerina* componiu.

El medem temps ha la Sozietat reformada promoviu e subvenzionau la versiun sursilvana dellas historias biblicas de Hebel tras Antistes Florian Walther de Glion ed ina versiun dellas canzuns popularas de Naegeli tras plevon *Liver* de Montogna, pli tard èra la versiun de *historiettas* per la lectura dil pievel en romontsch, sco p. e. „*la figlia dil migiur, il pastur sin la planira de Salisbury*“ etc.

La Sozietat catholica ei medemamein stada fetg activa ed ha directamein occasionau ina „*Nova historia dil veder e niev testament*“ tras plevon *Durgiai* a Gams 1846, las versiuns de differentas historias de Christoph Schmid, sco p. e.: *Gienoveva* tras Plevon *Riedi* a Ruschein, igl *Utschi canari* tras caplon *Jäger* a Breil, pli tard a Rabius; e dal medem la historia dil *Bien Fridolin* e dil *Nausch Dietrich* etc.

In veramein bien opus de cumminonza ei medemamein stau: „*Las brevs litografadas per emprender de ligier differents manuscrets*, die lithographirten Briefe.“ Ils divers manuscrets, cheu reproduci, servevan buca mo per emprender de legier differentas scartiras, onz aunc per emprender la correspondenza privata e de concepir brevs de mercau, obligaziuns, quitanzas, cessiuns, testaments; insumma quest cudischett surveva alla vita pratica. El conteneva medemamein las reglas e fuomas, ch' il giuven munglass saver bandunont la scola, co sescriva ina brev, co ei stat cun las adressas, las titulaturas ei tgei requisits ina brev de mercau ed auters tractats de dretg privat pretendan. Quei tut mussava igl allegau *cudischett litografau*.

La **paupra** politica verbala denter liberal e conservativ ed ina pauc practica educaziun dils scolasts ha pli tard supprimiu las brevs litografadas e bia auter, sco las purginas ruineschan la fluriziu dil Matg.

1829 ha il Cussegli Grond scassiu il **Cussegli d' Educaziun**. Denton han las sozietats per ammegliurament dellas scolas, sco ins vesa, fatg gl' emprem la principala lavur, ed eunc ditg suenter che quest ei staus emancipaus de lezzas, assistiu cun buns cussegls e stimulaziuns agl operar de quel, de sort che quel ha eunc tochen viaden els 50 fatg pauc auter, che continuar e svilupar quei, che las duas sozietats han giu instradau e quei tonpli, ch' ils commembers dil Cussegli d' Educaziun fuvan sezs stai ni fuvan eunc sezs activs adherents e commembers dellas duas sozietats.

In *niev cudisch d' ABC*, in *secund cudisch de scola ni cudisch de legier per las classas maseunas* (1851), contenent praulas ed historiettas, per destedar la fantasia ed il senn moral dils pitschens, operavan aunc sin il fundament vegl.

En relaziun cul vegl „*Cudisch instructiv* per las scolas ruralas catholicas“, stava èra il: „*Cudisch instructiv pella giuventetgna catholica*. *In cudisch de legier per classas superiuras de scolas ruralas*. *Daus ora da Placidus Condrau*, 1857. Mo gleiti suenter ha il Cussegli d' Educaziun cartiu, de far in grond progress en fatgs de scola tras metter d' ina vart e supprimer quels vegls cudischs veramein grischuns.

Da quellas uras fuva numnadamein sco per part èra da present *Turytg* il cantun, che stava sil pli ault scalim el scolaresse. Perquei han las auctoritats èra adoptau ils Cudischs de scola de quest cantun e fatg translatar in pèr de quels en noss dialects: primo ils *Cudischs de Scherr*, allura igl **emprim** e secund **Eberhard**. Havent il Cussegli d' Educaziun denton surdau questa lavur a *divers* auturs romontschs ed observont scadin de quels in' *autra* dieziun ed ortografia, sche han quels cudischs surviu pauc per cultivar e svilupar nies romontsch, anzi rendiu la confusiu pli gronda che mai.

Quellas differentas versiuns dils Scherrs e digl Eberhard survechan notoricamein aunc da present per material de lectura en nossas scolas romontschas, ed ils Signurs scolasts han buca pign fastedi de metter en concordanza las differentas ortografias de quels, ein perquei èra buca fetg contents cun quei material. Contentau ha en Surselva solettamein la translaziun dil *secund Eberhard*, la quala contegn dil rest buca mo quei, ch' igl Eberhard grischun tudesc porscha, onz aunc bia lavurs originalas en poesia e prosa, pridas ord nossa litteratura romontscha ni componidas dal translatur (Muoth).

Las conferenzas scolasticas han perquei èra differentas gadas instanziau per novs cudischs de scola romontschs e tudeses, mo cun pintga urbida.

Il status present ei ussa quel, ch' ei *sto* tou per las scolas tudescas seo romontschas grischunas vegnir procurau per in *niev veramein nazional e prattic material de lectura*, sche las scolas grischunas doveian haver in fundament natural e prosperar. *La scola elementara sto absolutamein semetter sin il sulom popular e quel ei per Grischuns il sulom grischun cun sias originalas relaziuns. Hic Rhodus, hic saltà.*

Il spert internazional ei memia pauc concrets per ils affonts.

4. Ideas dil pievel a rapport dil lungatg matern. Emprovas de giermanisar ils Romontschs tras la scola. La Fusiun.

La scola moderna ha gieneralmein la tendenza de *substituir ils differents dialects din lungatg tras il lungatg de scartira.*

Tras la scola duei, p. e. il Tudesc de scartira vegnir propagaus aschi lunsch, che mintga pur e luvrer empau intelligent daventi habels, de capir, legier ed empau scriver quel. La scola tudesca ha cheu giu nuotta mal success. Il vast territori, nua che regieva ina babilonia de dialects nuncapeivels per quels, che habitavan en ina autra provinzia, ei da present a rapport dil lungatg tras la scola talmein centralisaus, ch' in giuvenott, il qual ha gudiu l'instrueziun elementara, sa plidar in lungatg tudesce, il qual vegn entelgius per l'entira Tiara tudesca entuorn, quei che fuva pli baul buc il cass.

Tgei difficultats quella centralisaziun ha de combatter, enconoscha denton mintga scolast, che sto mussar tudesce de scartira leu, nua ch' ils dialects ein eunc en vita e vegnan plidai en las familias.

Co ei stat cun l'enconoschientscha dil Tudesc de scartira en talas contradas, documenteschian èra ils examens de recruts ed ulteriuras producziuns litteralas da quellas varts.

Avon enzaconts decennis, din temps, nua ch' ils dialects havevan gieneralmein il domini, suvan las difficultats eunc pli grondas. Presentamein ein tuts ils tudeses perschuadi, ch' ei seigi ina differenzia denter il lungatg scret e lur dialect, e che quest stoppi

vegnir *studiaus*; mo da lezzas uras existeva dapertut, pia èra en nies cantun denter' noss Tudesces la perschuasium, ch' els, essent nativs Tudesces, sappien quest lungatg *gia da natira bein avunda e meunghlian sedar negina breigia*, per quel emprender.

Perdetga de quei dat èra in tema ventilau 1830 sin las radunonzas dil circhel scolaistic Portenza interiura e Tavau: „*Wie kann man thatsächlich dem Vorurteil mancher Eltern begegnen, als sei der Unterricht in diesem oder jenem Fache, z. B. in Geographie und deutscher Sprache überflüssig?*“

Tier il pievel romontsch fuva quella perschuasium, che mintga cavrer romontsch sappi e capeschi da natira suffizientamein siu romontsch aunc pli intensiva e propagada, gie prevalescha aunc ussa tier la gronda part della populaziun.

Da cheu deriva, ch' e tut secrei habels, de decider definitivamein sur dil caracter linguistic e stilistic din opus romontsch. Soltamatein en in grau vegn ei fatg la concessiun, che buca mintgin seigi de natira habels de scriver romontsch ortograficamein, perquei vegn ei pretendiu ortografias, hagi in simpel romontsch studiau l'ortografia, sche basti quei; — el sapi allura componer e scriver perfetgamein, aschi gleiti sco el vegli semetter en a scriver. Quei ei aunc ussa denter ina gronda part dil pievel ferma perschuasium.

* Questa cardientscha, quest pregiudisci, ei allura èra staus la principala raschun, ch' il romontsch ei pér memia pauc vegnius studiaus e cultivaus. Èra ils auturs moderns, ils redacturs de nossas gasettas etc., han schau stgisar pér memia lur stil romontsch, han, enstagl d' elevar e cultivar il pievel el stil ed el lungatg, suondau ord raschuns de popularitat pér memia la svilupaziun decadenta e pigiuronta dil romontsch. Denton sto nuotatomeins vegnir constatau, ch' il romontsch hagi el 19avel tschentaner, fundaus sill'a nova scola romontscha, èra fatg ses progress e particularmein en quella direcziun, ch' ils auturs ein daventai pli scrupulus a rapport dell' applicaziun de expressiuns tudestgas non naturalisadas, seo il *Kunst*, il *Schlacht*, il *Verstand*, il *Vorsteher* etc. En la conversaziun vegnan de talas expressiuns bein aunc adina duvradas, mo en secret pauc pli. Denton secontentan ils auturs perenconter cu' plaids empristai dal latin, talian, franzos, enstagl de *recuvarar* ils buns plaids vegls romontschs ni de *derivar* tenor il *spert* de nies lungatg *nors plaids*, — e quei ei medemamein ina *menda*.

In auter *pugn importontissim* ella scola della populaziun romontscha ei da vegl enneu stau il **studi dil lungatg tudesc**. Il Tudesc fuva necessaris, per tgi che voleva aspirar sin ina carriera pli aulta enteiser il cantun, per tgi che voleva ni stueva conversar per sias fatschentas cun la glieut sut Domat e la Punt de s. Martin. Gia la scola dil 17. e 18avel secul ha perquei empruau tscheu e leu, de mussar tudesc als Romontschs. Per quest intent ein era differentas grammaticas vegnidias scrittas e duvradas en talas scolas, p. e.: Il *der, die, das oder Nomenclatura de Sechia, 1744*; *La Nomenclatura de Cappol, 1770*; *La grammatica tudentga de P. Basili. Veit, duvrada en claustra de Muster, 1771*.

In auter remedii, per corrispunder a quest urgent basegns, ei stau, de installar scolasts tudescs en vischneuncas romontschas Aschia vesein nus *Gion Ardüser de Tavau*, il scolast e pitur, gia el 16avel secul pladius seo scolast, per mussar tudesc, a *Lontsch* ed a *Tuseun*. Ils affonts dil pievel bass e persin segls de mistrals e potestats vegnevan èra per quest intent termess el *Schuob* ni plazzai en dunsena tier famiglias tudescas en Portenzas a Tavau, a S. Pieder, a Ragaz, a Vaduz e Schan el Lichtenstein etc.

All' entschatta de quest tschentaner existeva, p. e. in institut per Grischuns romontschs, che levan emprender tudesc, a *Rankwyl* (Vinum) sper S. Pieder.

Las *sozietats de scola* han naturalmein èra ventilau questa importonta domonda.

Il circhel de Vall-Rein e Schons ha p. e. 1830 tractau il tema:

„*Ist es wünschbar, und aus welchen Gründen, an die allmähliche Ausrottung der romanischen Sprache in unserm Kanton zu denken?*“

Il president dil circhel, plevon *Lutta* de Andeer, haveva sin ina conferenza de 1829 exprimiu il giavisch, ch' ins deigi, per promover la scola populara, menar en las scolas de *Schons* il lungatg tudesc enstagl il romontsch, quei che possi en pliras vischneuncas daventar ton pli tgiunsch, ch' ina gronda part della populaziun capeschi gia tudesc, e ch' ils scolasts sezs seigien u nativs tudesces ni hagien empriu quei lungatg ella scola cantonala.

Era *Otto Carisch* haveva en siu vocabulari de 1821 recomandau, de *pleun a pleun substituir* il romontsch, *quest lungatg pauper e senza extensiun e perquei era senza valur pratica, tras il tudesc*.

Ina gronda partida dils Romontschs haveva pia de quei temps concepiu l' idea, de *supprimer u d' extirpar il romontsch tras menar en la scola tudesca*. Anno 1833 ha Glion fatg quei pass e decretau, ch' ei deigi en la scola dil mercau vegnir mussau nuot auter che Tudesch, naven dell' emprima classa entroquen la davosa.

Il rapport della sozietat de scola evangelica de 1834—35 di: „*In Ilanz ist seit dem Winter 1833 die deutsche Sprache in der ganzen Schule und mit gutem Erfolg eingeführt*“.

Talas emprovas de supprimer il romontsch tras la scola tudesca ein dapi lu veginidas fatgas en differentas vischneuncas, seigi cun pladir *scolasts* tudescs ni simplamein cun duvrar ils cudischs des scola tudescs ed *ignorar* en scola il romontsch. En certas contradas ei quest sistem forsa buca vegnius *exequius consequentiae*, p. e. a *Schons*, nua che gia ina conferenza de 1832 ha collectau 70 fl. per l' ediziun de cudischs de scola romontschs. Ils Romontschs de Schons mavan pia buca tutfafatg d' accord cun las ideas de lur plevon *Lutta*.

Instructiva ei l' experienzia ch' in ha fatg da quellas varts.

A Glion exista dapi 1833 la scola tudestga. Glion ei ulteriurmiein in mercau cun ina gronda immigraziun de luvrers e mistergners tudescs; dall' altra vart ha el duront quest temps era giu ina immigraziun italiana, che ha probabel teniu igl equiliber visavi als tudescs; denton havevan èra quels Italians in interess commerzial d' emprender e promover il tudesch ed han quei era fatg: e tonaton ei Glion oz il di, suenter in experiment de 60 onns, giest aschi romontsch sco 1833. Empau tudesch capevan e plidavan ils vischins de Glion era da lez temps, forsa giest aschi bein sco da present. Quei s' emprenda tras il traffic e commerz.

A Domat (Ems) ei duront ils tschentaners passai adina vegniu *perdegau* per *tudesc*; la scola ei tochen viaden els 50 *adina* stada *tudesca*. Per questa vischneunca *existeva* perfin duront ils onns 30 e 40 ina *speziala fibla* tudesca cun in pèr raquintaziuns e construcziuns romontschas; presentamein vegn puspei mussau tudesch, naven dall' emprima classa entochen la davosa: e malgrad tuts questi sforzs de giermanisar ils vischins de Domat, plaidan quels aunc *adina* romontsch e ston, per emprender in tudesch *grammatical*, far ils *medems studis* sco ils auters Romontschs. La tendenza de giermanisaziun ha cheu duront tschentaners podiu effectuar nuot auter, che de lavagar omisdus lungatgs e render ils de Domat ri-

diculs a rapport de lur *tudesc*, *che raspa*, e de lur romontsch mischedau cun tudesc.

En *Schons* ed en differentas vischneuncas della *Dombiasca* e della *Montogna* e dil circuit *Albula* exista medemamein la scola tudesca dapi 50, 40 e 30 onns, mo eul medem success seo a Domat.

Il deplorabel resultat consista en quei, che la populaziun de quellas contradas sa en verdat *ni romontsch ni tudesc*, posseda quasi **negin lungatg**, e quei ch' ei eunc pli trest, ha sgurdinau l'*uidida* ed il *sentiment linguistic*. Da cheu deriva èra, che quellas zun populadas contradas, las qualas havevan dil temps, nua che iur scolas cultivavan eunc il lungatg matern, ils principals litterats romontschs e *tudescs* dil cantun, p. e. in *Grass*, in *Molitor*, in *Decarisch*, in *Liver*, in *Mattli Conradi*, ina *Camenisch* etc. ein presentamein en quei grau *sterilas* e neutralisadas. Da cheu deriva èra particularmein, che ils recruits de talas contradas fan per regla ils *menders* examens, principalmein *el lungatg, gie perfin el quen*.

Aschi ditg seo il lungatg romontsch vegn plidaus en *familia* e per *las vias*, ei **quel**, malgrad tuttas protestas della teoria, il *lungatg matern*, ed ina scola spirontamein tudesca de 24 jannas pro cheu effectuar paue, sil pli lavagar.

La giermanisaziun prosperescha mo lu, cura che ina vischneunca survegn *succurs* tudesca tras **immigrazion** de pliras familias tudescas e *la giumentegna cheutras caschun d' emprender tudesc tras la conversazion*. Quei ei, p. e. stau il cass a *Tuseun* el 17. e 18avel secul ed a *Seglias* e *Fürstenau* (la fabrica Albula) duront il novissim temps.

Senza questa domiciliaziun de biaras familias tudescas, fussen Seglias e Tuseun aunc adina vitgs romontschs; la scola persula havess mai podiu supprimer il romontsch. Il progress de giermanisaziun en l' Engiadina-sura, particularmein a S. Murezi e Pontresina, ha la medema raschun.

Con vess ei va, de supprimer in lungatg, documentescha dil rest aunc da present la populaziun dil Scanvitg, della Portenza, de Cuera e dils V vitgs, ch' ei avon 3 e 5 tschentaners stada en sia pluralitat romontscha. Quella ha bein ses dialects tudescs, mo tgei dialects?

Fa ins attenziun sia lur maniera de plidar, la grammatica de lur dialects, sin ina quantitat de plaids e frasas etc., sche catta ins en lur dicziun tuttavia buo il *caracter allemannic*, anzi il *caracter romontsch*. Els drovan, p. e. igl auxiliar *kommen* (vegnir) per *werden*, construeschan *fragen* (domandar) cul dativ, han conservau

ina quantitat de plaids romontschs, sco *cawa* (cua), *cup*, *ravanella*, *fisender* (vischendèr), *arader* (Pflug), *drovan fauls artichels*. *declinesch* e *conjugesch* savens *fauls*, sco *ils Romontschs*, de sort ch'èra quels han setg de basegns dina instrucziun grammatical, per emprender de scriver e plidar andantamein tudesc de scartira.

Il grond diember de dialects romontschs e la premura de cultivar il lungatg matern ha alla fin dils 50 schendrau *l'idea* de scassis in *lungatg de scartira uniform* per tuts il romontschs. Ils aucturs de quella idea han cartiu, che quei sappi daventar tras ina *fusiun dils differents dialects*.

Sin ina redunanza, tenida a Reichenau 1866 da divers amitgs e promoturs de nies romontsch, ein ils principis, tenor ils quals la fusiun seigi de far, *vegni fixai*. Tuts dialects duevan pli u meins vegnir risguardai, particularmein ils capodialects, ils quals posse-devan gia ina litteratura, sco il *Romontsch* dellas contradas dil *Rein* (quel della litteratura reformada, particularmein della bibla, e quel della litteratura catholica) ed il *Ladin* dellas duas Engiadinas etc.

Quels umens fuvan perschuadì, ch' ins sappi cun prender plaids e fuormas ord ils divers dialects fundar in *niev* lungatg de scartira, gieneralmein *capeivel* ed *acceptabel* per scadin. Il professor dil lungatg romontsch alla scola cantonala de Cuera, Signur **J. A. Bühler**, ha priu a meuns la caussa, fundau in segl periodie, il **Novellist**, che dueva survir a questa fusiun, entschiet a mussar il lungatg fusionau a ses scolars dil seminari ed èra componiu cu-dischs de scola en quest lungatg.

L'idea, la quala vul scassis in *lungatg de scartira* per tuts ils romontschs ei en teòria *absolutamein giesta*.

Ils dialects romontschs *ston se avvicinar in a l'auter e constituir in lungatg de scartira uniform*, sch' els doveian esser possents e fermi avunda, per mantener e sviluppar ina pli riha litteratura, pertgei senza litteratura po oz il di in lungatg buca se mantener.

La *metoda* fixada per la fusiun ei denton stada pauc pràctica. Enstagl de sesundar sin in lungatg de scartira *gia existent*, p. e. sin quel dell' *Engiadina bassa*, ni sin quel della *Surselva* ed enrihir e cultivar quel cun plaids expressiuns e fuormas dils auters dialects, han ils umens della fusiun scassis in *niev* lungatg tenor il

principi **eclectic**, il qual prendeva ord mintga dialect ina *buccada* e sefundava sin buc in. Quei lungatg contentava negin, haveva negliu *in fundament natural* e negin sustegn *en la litteratura veglia* ed *en ils dialects plidai*, fuva in **Lungatg abstract**, che stueva *dapertut veginr emprius e studiaus particularmein*, ed ha perquei, anflont auncallura denter il pievel romontsch la *resistenza* della *commodeivladat*, della *marschadetgna* e della *munconza* d'interess ed entusiasmus pil lungatg romontsch, *giu pitschen success*.

Il lungatg fusionau romontsch ei vegnius *secrets e mussaus* da siu auctur, Professor J. A. Bühler, e schiglioic da *negin* auter. Havess denton Bühler giu sufficient sosteniment, per continuar siu *Novellist*, fuss ei stau posseivel de entusiasmar ils scolasts per la fusiun, sche fuss probabel presentamein il resultat in meglier.

Seo las caussas stattan, han sias tendenzas plitost contribuiu, de *sgurdinar* il romontsch, che de quel promoyer, unsisont el ils scolasts cun in lungatg, dil qual il pievel voleva nuota saver e negligent el cheutras, d'instruir ils giuvens, che duevan mussar romontsch en las scolas ruralas, en in lungatg *applicau*. Aschia ha sia instrueziun romontscha fatg negin fretg. Ils scolasts romontschs bandunavan la scola *ignorants* en ils dialects, ch' els dovevan mussar, e promovevan ton seo posseivel il studi dil sulett lungatg, ch' els havevan empau empriu, dil tudesc.

La fusiun, che dueva tenor siu principi mantener e cultivar il romontsch, ei stada ina raschun, ch' *il romontsch* ei pir che mai vegnius emblidaus e negligius.

La premura ed igl idealismus de Signur Professor Bühler ein denton grondamein de respectar e d' admirar. Gie igl ei grondamein de deplorar, che ton talent ed ina tala activitat han buca giu meglier fretg. Sias novellas el *Novellist* ed en las *Annalas* ein products veramein *nazionals*, bein il meglier, che nossa litteratura posseda de quella natira. Siu lungatg ei èra talmein qualificaus, che tuts romontschs san entelgir quel senza difficultats. Sias lavurs vegnan éra legidas e ludadas.

Materialmein havess pia Bühler veramein scaffiu in lungatg, sil fundament dil qual la fusiun *podess severificar*. Denton ei l'opposiziun visavi a sia maniera de scriver presentamein memia gronda. Igl ei negins aspects, che, p. e. la „*Gasetta romontscha*“ ni il „*Foegl d' Engiadina*“ vegnien zacu a scriver siu lungatg, ni che ils scolasts e spirituals vegnien ad applicar en scola e sin sean-

tschalla quel. Signur Professor Bühler ha personalmein tutta rascun de selamentar sur dell' i dolenza dil pievel e sur della *resistenza*, ch' ils auturs disai de scriver ils vegls lungatgs romontschs de scartira, han fatg visavì a sias *patrioticas tendenzas*. Mo dall' autra vart sto vegnir observau, ch' ei seigi èra buca de sesmervigliar, sch' ils scribents, ch' existevan dal temps, cura ch' el ha entschiet cun sia fusun, han buc immediat *disgiu* lur maniera de scriver, gieneralmein approbada e giavischada dal pievel, *ed adoptau la sia*. In sulett autur, magari il pli grond classic, ha negliu, èra denter naziuns pli grondas e cultivadas che la romontscha, giu in tal success, ch' el hagi podiu en in *pér onns reformar, uniformar e midar* ina veglia isonza de scriver suenter siu sistem.

En da quels fatgs ein tuts ils pievels adina stai fetg conservativs. Il vegl Homer vegneva dals perderts de tuttas tiaras grecas gieneralmein *capius, legius, studiaus, admiraus* ed *imitaus*, mo malgrad ha *negin* autur classic della Grezia *scret* en siu admirau lungatg; *scadin scriveva en in dialect usitau*.

Igl *individualismus* dils scribents selai buca *centralisar* tras igl *individualismus* din solett autur; quella centralisaziun pretenda ina pli *ferma autoritat*, in fundament *natural*, buc *artifzial*, in dialect cun *ina populazion*, che *plaida quel e sostegn da natira*, *buc en consequenza de statutas quel cun sia originala vertit*.

En ils emprims capitels de nossa dissertaziun havein nus aun-callura mussau, tgei immensas difficultats ils gronds lungatgs de scartira (franzos, tudesc etc.) han giu de surmontar, avon ch' els possien seconstituir e con liung temps quels han dovrau, per gieneralmein vegnir renconoschì e propagai. Co dueva pia in solett autur romontsch, senza far miraclas, esser habels, de effectuar en 30—40 onns quei, che ha duvrau tier auters pievels varga millions? Signur Professor Bühler po secontentar cun *in fretg*, il qual sia tendenza ha portau. El ha cun siu idealismus, siu entusiasmus pil lungatg *retic* destedau denter ils Romontschs il senn, la servur per lur lungatg matern, fatg attents tuts ils Romontschs sin lur *parentela*, lur *communal interess* e schendrau ina *ideala uniu* denter tuts ils Romontschs della Surselva, de Sut- e Sursess e dell' Engiadina. Quei ei visavì alla veglia situaziun dil romontsch ed allas grondas difficultats, che la centralisaziun de dialects por-séha, e visavi al continuau combat, ch' il romontsch ha adina giu cul tudesc e cun l' indolenza dina populaziun agricola pauc instruida, aune adina in fetg *respectabel success*.

Sin quest fundament seschass igl interess vegnir approfundaus tras ina *instrucziun pli intensiva dils scolasts e della giuventetgna de scola* en la litteratura romontscha (pertgei duessen ils affonts de scola romontschs buca legier la guèrra del Chiasté de Müsch, las veglias comedias, las poesias de Caderas, Carratsch etc.?), tras mussar ed endisar quels de *scriver* en lur lungatg matern, tras interessar il pievel per las *collecziuns* della litteratura romontscha veglia, d'isonzas, *ligns*, détgas e praulas etc. insumma dil material nazional, tras stimular tuts instruì romontschs, de conoperar per l'ediziun din **idioticon raetoromontsch**, ina lavur fundamentala, la quala mo in solett sa buca far e per la quala scadin Grischun romontsch duess haver ina naturala premura: quel che crei, che nies lungatg possi milsanavont subsister, per arver a quel tuttas sias naturalas fanteunas e procurar ord quest rih material in niev schlantsch de svilupaziun, e quel che crei, ch'il vegl lungatg romontsch stoppi *ceder* al tudesc, ord obligaziun e pietat nazionala, per tschentar sill'a fossa de sia mumma in vengonz monument, il qual detti perdetga als tschentaners futurs dell'existenza digl original lungatg dils *libers Grischuns*.

Visavi allas novas metodas per emprender lungats moderns, che sefan presentamein valein en nies Cantun, resalver nus la seunda e tiarza part de nossa dissertaziun, cul scop de completar quella tras las novisimas experenzias, per las Annalas digl omn futur. —

